

DOI
УДК 930.25(477-25)

Ольга ДРУГ

Завідувачка відділу «Київ 2-ї пол. XVII ст.
— поч. XX ст.» Музею історії м. Києва
(Київ, Україна)

МАТЕРІАЛИ РОДИНИ ГРАБАРІВ В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ М. КИЄВА

Колекція музею історії м. Києва у 2005-2007 рр. поповнилася матеріалами всесвітньовідомих вчених, уродженців міста Києва — Андрія Миколайовича Грабара (1896-1990) — вченого-історика середньовічного та візантійського мистецтва та Петра Миколайовича Грабара (1898-1986) — видатного імунолога, засновника Французького товариства імунологів і багаторічного його президента.

Спекотним літом 2005 року приїхав до Києва відомий сходознавець, історик мистецтва і культури ісламських країн, професор Принстонського університету (США) Олег Андрійович Грабар (1929-2011). Це був короткий, але дуже насичений зустрічами і поїздками візит. Олег Андрійович приїхав зі своїм сином Ніколем. Зустрівся з науковцями Інституту історії, побував у Чернігові, а у вихідний день поїхав разом з співробітниками Музею історії міста Києва на Лук'янівку, подивитися на колишній родинний дім. Олег Андрійович цікавився історією своєї родини, хотів побачити ті місця в Києві, де жили, працювали і навчалися його рідні. Хотів побачити й колишній буди-

нок сім'ї Грабарів на Лук'янівці. Олег Андрійович розповідав, що його дядько, всесвітньовідомий вчений-імунолог, Петро Миколайович Грабар під час міжнародної конференції в Москві в 1960-ті рр. зміг знайти час і заїхав до Києва. Приїхав до колишнього будинку, постояв на протилежному боці вулиці, але не насмівся зайти до будинку та сфотографуватися. Олег Андрійович з сином, на жаль, теж не змогли зайти у будинок, оскільки як був вихідний день, будинок знаходився під охороною. Сфотографувалися біля батьківського будинку і зробили фото будинку.

Під час візиту Олег Грабар передав Музеєві спогади свого діда, Миколи Степановича Грабара (російською мовою, набраний комп'ютерний текст), а також автобіографію свого батька, Андрія Грабара (французькою мовою, комп'ютерний набір). Після від'їзду з Києва, О. Грабар підтримував стосунки з Музеєм. Згодом електронною поштою надійшли родинні фотографії та авіапоштою оригінали документів П. М. Грабара.

Від Олега Андрійовича Грабара були отримані такі матеріали: спогади Миколи Грабара, автобіографія Андрія Грабара, фото особняка Грабарів на вул. Дорогожицькій, 44 (зараз Юрія Ілленка, 8) 1910-х рр., фото інтер'єрів будинку 1910-х рр., дві фотографії випуску коледжу (Париж) з Олегом Грабарем 1940-х рр., копії програмок на шкільні вистави в гімназії В. Науменка (1913 р.), де серед учасників були Андрій та Петро Грабарі. Серед переданих матеріалів є унікальні предмети: оригінал паспорту громадянина УНР Петра Грабара 1921 р., блок паперових грошей — шагів УНР, а також фотокопія будинку Грабарів в Погарі, копії листування Олега Грабара з музейниками з Погару та ін. Таким чином, до колекції Музею потрапили документи й матеріали родини Грабарів, представники якої є всесвітньовідомими вченими: Андрій Миколайович, історик мистецтва, візантиніст, Петро Миколайович, відомий хімік, лікар-імунолог та Олег Андрійович Грабар, археолог, історик мистецтва ісламу.

В архівах Києва збереглися окремі матеріали про представників родини Грабарів. Спираючись на документи надані Олегом Грабарем, архівні матеріали та літературу про цих світо-

вих вчених можна зробити нові висновки щодо їхніх біографій. Надані Олегом Андрійовичем матеріали, а також архівні документи багато в чому змусили по іншому поглянути на деякі факти їхнього життя. Не завжди інформація, що є доступною в інтернеті та в окремих виданнях відповідає дійсності, або ж має суттєві неточності. Завдячуючи наданим матеріалам та архівним джерелам, можна більше дізнатися про життя родини в Києві наприкінці XIX і початку XX ст., у період української революції та шлях до еміграції, який кожен з членів родини пройшов самостійно й досить тяжко.

Микола Степанович Грабар (1852, Погар, Чернігівської губ. (нині — Брянська обл., РФ) — 1924, Страсбург, Франція), голова Київського Окружного Суду (1904-1912), голова 2-го цивільного департаменту Київської судової палати (1912-1914), з 1914 р. призначений сенатором. На 1916 р. — сенатор цивільного касаційного департаменту Правлячого Сенату. М. Грабар почав писати свої спогади в Софії (Болгарія) 1.03.1922 р. і закінчив у Страсбурзі (Франція) в 1924 р. Переданий музеєві текст спогадів написаний російською мовою, має 207 сторінок (комп'ютерний набір), а також як додаток — текст спогадів А.П. Вельміна: «Мои воспоминания о Н. С. Грабаре» (с. 207-216).

Спогади М. С. Грабара складаються з XXXVII розділів, позначених римськими цифрами. Спогади пов'язані з життям та діяльністю в Києві: розділи I—XX (1904) С. 121—126; р. XXII—XXVII, с. 133—153; р. XXX (1917), с. 160—165; р. XXXI (1918) с. 165—170. М. Грабар описує події, що відбувалися у Києві і яким він був очевидцем: вбивство Столипін у міському театрі (1911), процес Бейліса, події української революції 1917-1919 рр. Окрім того, Микола Степанович розповідає про деяких представників судового відомства, які стали жертвами більшовицького терору в Києві в 1919 р. (6 осіб); свій шлях в еміграцію та інформацію про своїх рідних. Автор додаткового тексту рукопису — спогадів про Миколу Грабара, — Анатолій Петрович Вельмін (1883, Київ — 1977, Франція) — колишній помічник старшого нотаріуса Київського окружного суду, молодший колега М. С. Грабара (в еміграції з 1924 р., з 1945 р. у Парижі, представник Бахметьєвського архіву при Колумбій-

ському університеті (США) у Франції, врятував багато приватних архівів). Матеріали представників родини Вельмініх також зберігаються в Музеї історії міста Києва.¹⁾

Народився Микола Грабар 15 липня 1852 р. в с. Остроглядіві (Погар), Стародубського повіту Чернігівської губернії. З 8-ми років почав навчатися в Погарському прихідському, згодом народному училищі, далі перейшов у Погарське повітове училище. Закінчив Новгород-Сіверську гімназію у 1871 р. Продовжив навчання на юридичному факультеті Петербурзького університету, який успішно закінчив з ученим ступенем кандидата права в 1875 р. Розпочав службу кандидатом при прокурорі С.-Петербурзького окружного суду 18 грудня 1875 р. Згодом працював у Польщі, потім в Україні: в Ромнах, Полтаві. У 1885 р. став товаришем прокурора Полтавського окружного суду. У 1884 р. одружився на дочці генерал-лейтенанта, начальника артилерії Московського воєнного округу, Єлизаветі Іванівні Леман. Після весілля молода сім'я поїхала в Новочеркаськ, на місце служби чоловіка, а через рік його перевели в Полтаву. Тут у нього помер немовлям син Володимир, а згодом — від швидких сухот дружина (1890 р.) У січні 1890 р. Микола Степанович отримав призначення до Петербурга, служив у міністерстві юстиції в 1-му кримінальному відділі до початку 1896 р.

Вдруге М. С. Грабар взяв шлюб 10 вересня 1895 р. з баронесою Єлизаветою Іванівною Притвіц (1866—1924). На початку 1896 р. Грабар отримав призначення в цивільний департамент Київського окружного суду, хоча був фахівцем кримінального права. У спогадах він дав характеристику роботі Київської судової палати, а також описав перші враження від Києва. Микола Грабар приїхав до Києва у лютому 1896 р., винайняв квартиру неподалік роботи. Він писав у спогадах: «На обоих нас Киев своими природными красотами произвел прекрасное впечатление. Первая наша квартира была на Большой Житомирской улице с чудным видом на Кожемяки, Подол, Днепр

¹⁾Див.: В. Павлова. До історії Десятинної церкви (за матеріалами збірки Музею історії міста Києва).//Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції Музею історії міста Києва. Випуск 10. К.,2010. С. 21-36

и Заднепровье. В то время хорошая квартира в 6 — 7 комнат с водою, канализациею и электричеством стоила от 900 до 1300 рублей в год»²⁾. Так родина оселилася у будинку поряд з судовою палатою, на В. Житомирській, 4. В цьому будинку у молодого подружжя народився син Андрій.

У 1898 р. 10 вересня у подружжя народився другий син — Петро. Його хрестили вже у новозбудованому й освяченому Володимирському соборі 20 вересня 1898 р. Серед хрещених батьків були родичі Грабарів: хрещена мати — дочка генерал-майора, баронеса Софія Іванівна Притвіц (сестра Єлизавети Іванівни Грабар) та — Марія Степанівна Грабар (сестра М. Грабара). Хрещеним батьком був колега Миколи Грабара — член Київської судової палати Олександр Олександрович Мейснер та співробітник Міністерства юстиції статський радник Володимир Федорович Огнєв.³⁾ На той час Грабарі мешкали на вул. Ново-Єлизаветинській (Пушкінській), 33⁴⁾ (будинок зберігся) і проживали там до від'їзду в 1902 р., коли М. Грабара призначили головою Володимирського окружного суду.

Коли сім'я вдруге приїхала до Києва у 1904 р. — знову орендували помешкання поблизу суду — на Великій Житомирській, 4. Микола Грабар з 1904 року очолив Київський окружний суд. Під його керівництвом був величезний колектив. Микола Степанович в спогадах подає загальну характеристику цього закладу початку ХХ ст. як одного з найбільших в тодішній Російській імперії. В ньому налічувалося 12 відділень зі штатом в 54 особи одних лише суддів. Відповідно було багато службовців у канцелярії, а також кандидатів на судові посади, інколи чисельність останніх доходила до 150 чоловік. Керувати такою кількістю службовців було нелегко, запевняв М. Грабар. Як для нього, так і для всього суду збільшувалися об'єми праці в результаті відсутності в Києві Ради присяжних повірених (в Києві була утворена вже в 1916 р.). Чисельність же присяжних повірених та їх помічників доходила до 750 чоловік. Серед них були й видатні особистості, але й немало було безвідпові-

²⁾Н. Грабар. Воспоминания. 1922-1924. С. 121.

³⁾Державний архів м. Києва (далі — ДАК). Ф. 18, оп. 1-л, спр. 1231, арк. 9.

⁴⁾Див. Адресная и справочная книга «Весь Киев на 1899 год.» К., 1899. С. 15.

дальних персон, на яких приходило сила силенна скарг, розгляд яких давав багато роботи загальним зборам, що повинні були збиратися раз на тиждень. Грабар вказує, що багато часу витрачав він як голова суду не лише на підготування таких зборів, але й на особисті розмови з адвокатурою, як з приводу скарг, так і з інших питань. Робота була відповідальна, але, як згадував Микола Степанович, цікава і насичена. М. Грабар окрім суддівства займався й благодійництвом — був головою комітету Рубежівської колонії малолітніх злочинців, що містилася на Брест-Литовському шосе.

Юристи не лише вміли працювати, а й разом вміли відпочивати. У 1910 р. у Києві був створений клуб працівників судових установ. У спогадах Микола Грабар розповідає, що він з дружиною часто відвідували цей клуб під час різних заходів. Особливо активно працювала в клубі та на благодійницькій ниві його дружина — Єлизавета Іванівна, яка була головою спостережного комітету Києво-Лук'янівської жіночої школи домогосподарства, що була на Якубенківському провулку, 10.

Свого часу Є.І. Грабар навчалася в Петербурзі в школі Штігліца й за спогадами Андрія Грабара вміла малювати, робити палітурні та скульптурні роботи, взагалі захоплювалася мистецтвом. Знала декілька іноземних мов. Микола Грабар у своїх спогадах про тяжке емігрантське життя у 1920-і роки пише, що знання кількох європейських мов Єлизаветою Іванівною рятувало їх від голодної смерті — вона давала уроки з іноземних мов, працювала в різних установах.

Андрій Грабар у своєму інтерв'ю в 1990 р. паризькій газеті «Ле Монд» відповідаючи на запитання, які книги вплинули на його життєві вибори, відповів, що вплинуло оточення — художні й архітектурні пам'ятки та видатні особистості. Свідченням глибокої любові до Києва, до його пам'яток і, зокрема, Софійського собору є його відповідь: «Я родився в Києве, центре византийського впливу на Руси, и жил чуть ли не в тени замечательного византийского храма, выстроенного в этом городе. Я видел этот храм каждодневно, он был в центре событий, как регулярно повторяющихся, так и выдающихся: церковных праздников, царских юбилеев и прочих. Это здание, его визан-

тийские мозаики уже очень рано наложили на меня свою печать и служили источником вдохновения».⁵⁾ Серед людей, що вплинули на його вибір займатися історією мистецтв, однією з перших він називає свою маму, яка захоплювалася мистецтвом і захоплення передала своєму синові, який і сам пробував свої сили в живописі.

Родина Грабарів мешкала в будинку на В. Житомирській, 4 до 1910 р., а потім переїхала у власний будинок на В. Дорогожицькій, 44 (нині — вул. Юрія Ілленка, 8). Цей красивий у сецесійному стилі будинок був зведений за проектом архітектора В.А. Безсмертного у 1910-1911 рр. й на сьогодні є пам'яткою архітектури та історії, занесений у Звід пам'яток історії та культури Києва.⁶⁾

Фотографії початку ХХ ст. будинку Грабарів, які надіслав музеєві О. Грабар дають нам уявлення про зовнішній вигляд споруди, а також вулиці, якою на той час ходив трамвай. Поряд з будинком стоїть службовий флігель, зведений у тому ж стилі архітектором Безсмертним. Як видно на фото, частину цієї споруди використовували під торговий заклад, про це свідчить вивіска на фасаді — «Булочная и колбасная». Тут таки поряд — реклама напоїв: кип'ячене молоко, кава та молочні продукти з найкращих ферм. На фото видно й вхідну частину, де над дверима було скляне піддашся на металевому каркасі, яке на жаль не збереглося до нашого часу. Серед фотографій, переданих музеєві є й фото інтер'єрів будинку. Фотографії аматорські, знімалися для пам'яті: дві світлини передають вітальню в урочисті дні, можливо, на Великдень. На одній із світлин добре видно пишне оздоблення кімнати ліпниною, світлі шпалери, на стінах — живописні роботи, скульптура і невеличка дзеркальна поличка з мініатюрними скульптурними фігурками, праворуч на стіні — кілька ікон. У центрі кім-

⁵⁾Грабар А. Н.. Мозаики Киева. //Древнерусское искусство. Византия и Древняя Русь. К 100-летию А.Н. Грабара (1896-1990). СПб., 1999. С. 9.

⁶⁾Див.: Кальницький М., Малаков Д., Піскова Е., Ястребова О. Особняк Грабара М. С., 1910-1911, в якому проживали і працювали відомі вчені, громадсько-культурні діячі.// Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. I, ч. II. М-С. К., 2004. С. 832-833.

нати — килим, на ньому диван з кріслами і велика кількість квітів — у вазах і горщиках, прикрашених білими стрічками. Ліворуч, ближче до дверей стоїть фортепіано, в іншому куті — кахляна груба. Кахлі оформлені в стилі модер (іл. 1). Інше фото теж цієї вітальні але ракурс інший і видно через відкриті двері світлу кахляну грубу і частину стіни з картинами. Ці світлини є унікальним візуальним джерелом вивчення архітектури міста і побуту киян початку ХХ ст. (іл. 2).

Сини Грабара навчалися у найпрестижнішій приватній гімназії Києва — гімназії Володимира Науменка, яка в історії Києва початку ХХ ст. посідає особливе місце. Сам факт існування гімназії був помітним видатним явищем на освітянській ниві України. Створена за приватною ініціативою на засадах передових педагогічних ідей, демократичних основах шкільного життя, гімназія відома своїми педагогами та учнями, що принесли славу Києву та Україні. На початку ХХ ст. у Києві не вистачало середніх навчальних закладів. Населення міста увесь час зростало, особливо в період бурхливого промислово-економічного розвитку. Найбільш сприятливі умови для відкриття приватних гімназій з'явилися під час 1905-1906 рр. Незадоволення від казенних гімназій було очевидним серед передової частини суспільства, які розуміли важливість надання освіти в широкому, європейському розумінні, щоб не відставати від загального європейського процесу. Серед певної частини київського суспільства, що було налаштоване прогресивно, визріла думка створити власним коштом гімназію, де б їх діти могли отримати знання за сучасними методами викладання, де б більше приділялося уваги на всебічний індивідуальний розвиток учнів, виховання особистості. Така гімназія була заснована у 1905 р. Заснували її батьки, діти яких були шкільного віку. Засновниками (18 осіб) були професори Університету Св. Володимира, політехнічного інституту, юристи, підприємці, поміщики, державні службовці — люди, соціальний та матеріальний статус яких дозволяв власним коштом створити такий заклад.

Серед засновників був і Микола Степанович Грабар, на той час — голова Київського окружного суду, член ради старшин

Київського судового зібрання. Головою цього товариства став доктор загальної історії, керуючий Київською конторою Державного банку Г. О. Афанасьєв. В числі засновників були відомі в Києві люди: Є. П. Вотчал, ботанік-фізіолог, професор Київського політехнічного інституту, його колега — В. Ф. Тимофеев, професор кафедри фізичної хімії (1899—1908), директор КПІ (1906—1908); барон М. В. Штейнгель — інженер, землевласник і цукропромисловець, барон Ф. Р. Штейнгель — державний та політичний діяч, землевласник, О. Н. Терещенко — землевласник та цукропромисловець, М. Й. Зайцев — цукропромисловець, Д. О. Карпека — цукропромисловець, землевласник Чернігівської губернії, В. П. Науменко — викладач словесності, педагог з 30-літнім стажем, громадський діяч та інші.

Гімназію дозволили відкрити на 1905/1906 навчальний рік. Права урядових гімназій були надані першим чотирьом класам та послідовно у 1905/06 навчальному році поширені на наступні класи через рік на кожний клас. 1 вересня 1905 р. гімназія почала працювати з однією давньою мовою (латинською) і введенням викладання англійської мови (починаючи з 3 класу), креслення та ліплення. Ці предмети стали доповненням до існуючих на той час програм у чоловічих гімназіях. Вивчення англійської мови було новим явищем в середній освіті міста. Кількість учнів по класам — по 25 чоловік і не більше.⁷⁾ Очолити гімназію організатори попросили видатного педагога, незаперечного авторитету в Києві Володимира Павловича Науменка (1852—1919).

Головні цілі та завдання гімназії виклав у доповідній записці від 18.02.1908 р. один із її засновників Г.О. Афанасьєв:

1. Якомога менше нівелювання вихованців і, навпаки, якомога більше уваги до індивідуальності кожного з них;
2. Більше уваги, ніж зазвичай, до фізичного розвитку вихованців, поряд з їх розумовим та моральним вихованням;
3. Посилення роботи учнів в класі, особливо в молодших класах з паралельним зменшенням роботи вдома;

⁷⁾Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАК України). Ф. 707, оп. 317, спр. 405, арк. 1-7.

4. Посилення занять іноземними мовами, в розумінні більш ґрунтовніших практичних занять та введення у програму вивчення англійської мови;

5. Розширення, порівняно з класичними гімназіями, викладання природознавства, креслення і малювання.⁸⁾

Отже, всі головні принципи, на яких будувався навчально-педагогічний процес в приватній гімназії В. П. Науменка, актуальні й на сьогодні в ХХІ столітті!

Андрій Грабар у своїх спогадах писав, що закінчив приватну гімназію: «В 1914 году я окончил с золотой медалью одну из лучших гимназий Киева (это была частная гимназия)».⁹⁾ Петро Грабар у своїй анкеті для складання відтей про емігрантів у Франції написав, що закінчив лицей, — так було зрозуміліше європейцям. У книзі про російську еміграцію містяться зовсім скупі дані про отримання освіти Андрієм і Петром.¹⁰⁾ Якщо про Андрія Грабара було більше інформації виявлено з його автобіографії, написаній французькою — вона була переслана до Болгарії, а потім більш розширений її варіант був переданий в Росію О. Грабарем, де переклад тексту здійснила професор Московського університету Е. Смирнова. До 100-річчя від дня народження А. Грабара у Петербурзі в 1999 р. був виданий збірник «Древнерусское искусство», де основне місце посіли матеріали, безпосередньо пов'язані з біографією й працями А. Грабара. Тут вперше і була опублікована його автобіографія.

Про Петра Грабара збереглося менше інформації, особливо періоду життя до еміграції, в тексті більше уваги приверталося його науковій діяльності. В сучасних виданнях України є статті про братів Грабарів, однак, вони містять неточності, оскільки авторам бракувало інформації про доеміграційний період життя вчених.¹¹⁾ Тому матеріали, надані Музеєві дуже

⁸⁾ЦДІАК України. Ф. 442, оп. 858, спр. 125, арк. 3

⁹⁾А. Н. Грабар. Эскиз автобиографии // Древнерусское искусство. Названа праця. С. 11—12.

¹⁰⁾Див.: Т. Ульянкина. Грабар Петр Николаевич//Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь. М., 1997. С. 189—191.

¹¹⁾Див.: Енциклопедія сучасної України. Т. 6. Го-Гю. К., 2006. С. 347, 350

цінні, оскільки вони дають інформацію про життя П. Грабара в 1917-1920 рр. Доповненням є також матеріали київських архівів.

Грунтовне вивчення європейських мов допомогло в майбутньому братам Грабарам оскільки в еміграції вони продовжували навчання, писали наукові праці французькою, навчалися і читали лекції в США англійською. Підтвердженням поглибленого вивчення мов у гімназії є збережені у родині Грабарів програмки шкільних спектаклів, які ставили учні французькою мовою в 1913 р. Серед учасників спектаклів стоять імена Андрія та Петра Грабарів. Копії цих програмок також передані в музей.

З початком Першої світової війни золотий медаліст Андрій Грабар разом з іншими ровесниками записався добровольцем-санітаром на фронт в Галичину, там захворів і був евакуйований до Києва, звільнений від військової служби по хворобі. Влітку 1914 р. він став студентом історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира.¹²⁾ Вибір був свідомий, він прагнув вивчати історію мистецтва. У своїй автобіографії Андрій Миколайович розповідає яким чином він обрав свій фах, як у гімназійні роки мріяв стати спочатку моряком, але здоров'я не дозволило, потім художником, а згодом захотів вивчати історію мистецтва.

Великим захопленням для Андрія став живопис. Смак до мистецтва він успадкував від матері Єлизавети Іванівни, яка свого часу навчалася в училищі Штигліца в Петербурзі. Андрій Грабар в 1914 р. записався на курси до видатного українського художника Олександра Мурашка (1875-1919). Художня студія О. Мурашка відкрилася у Києві в 1913 р. і швидко стала популярною за своєю програмою. Окрім малюнку і живопису читалися лекції з історії та філософії мистецтва. А. Грабар зазначав, що він в студії Мурашка провів немало приємних годин, але зрозумів, що великим художником йому не стати й тому звернувся до історії мистецтва, вступивши до Університету Св. Володимира на класичне відділення, де вивчали й історію мис-

¹²⁾ДАК. Ф. 16, оп. 465, спр. 3321.

тецтва¹³⁾. Своє захоплення живописом Андрій Грабар зберіг на все життя. Як художник-аматор він написав багато робіт аквареллю і гуашшю.

Андрій Миколайович писав в автобіографії, що третьою й головною пристрастю гімназійних і студентських років була археологія, тісно пов'язана з історією мистецтва: «А поскольку киев, где я жил, был знаменит своими многочисленными и прекрасными древними церквами, то меня особенно увлекала средневековая археология, а именно от искусства самых древних киевских храмов, с их прославленными мозаиками и фресками, восходящими к XI веку, до более поздних, с XIV по XIX столетия».¹⁴⁾

В Київському університеті Андрій Грабар провчився до літа 1915 р., а потім перевівся до Петроградського університету¹⁵⁾. Там він навчався у відомих вчених світового рівня — Никодима Павловича Кондакова (1844—1925) та Дмитра Власовича Айналова (1862—1939). Саме у 1915 р. М. С. Грабара перевели на службу в Петроград, де він став сенатором і, звичайно, родина планувала на час його служби переїхати теж туди. Старший син почав навчання у Петроградському університеті з жовтня 1915 р., а Єлизавета Іванівна з молодшим сином поки що залишилися в Києві, оскільки Петро закінчував гімназію.

Микола Грабар отримав призначення після певних подій в Києві. Все було зв'язано зі справою Бейліса — судовим процесом по звинуваченню єврея М. Бейліса у ритуальному вбивстві 12-річного учня А. Ющинського 12.03.1911 р. Процес супроводжувався з одного боку, активною антисемітською кампанією, а з іншого — громадськими протестами всеросійського і світового масштабу. Під час розслідування була оголошена офіційна версія про ритуальний характер вбивства, яку підтримали праві організації Києва і представники правої фракції Державної Думи. Коли у 1912 р. М. С. Грабар дізнався, що він повинен вести справу Бейліса, він відмовився очолювати Київський суд, зайнявши принципову позицію. У травні 1912 р. він пішов із

¹³⁾А. Грабар. Эскиз автобиографии... С. 13.

¹⁴⁾Там само.

¹⁵⁾ДАК. Ф. 16, оп. 465, спр. 3321.

суду в департамент судової палати. Колеги його з пошаною провели. За турботу М. Грабара по підготовці випускників юристів університету до судової діяльності, Київське юридичне товариство обрало його почесним членом товариства. Нотаріуси зібрали декілька тисяч рублів й заснували стипендію імені Миколи Грабара в Університеті Св. Володимира¹⁶⁾.

За спогадами Андрія Грабара, коли він перебував у Вашингтоні в 1948 р. його під час лекції привітав, в пам'ять про батька, єврей-адвокат родом з Києва: «Услышав мою фамилию, он встал и напомнил присутствующим о мужественном протесте моего отца в Киеве, за тридцать лет до того. Я был тронут этим вниманием, и храню об этом благодарную и взволнованную память, в особенности, когда думаю об отце, скромном и совестливом, который более месяца размышлял, прежде чем принять свое решение, которое было подсказано ему совестью...»¹⁷⁾.

М. Грабара за це понизили в посаді, але не відправили у відставку і не віддали під суд. З 1912 р. М. Грабар став головою цивільного департаменту судової палати в Києві і управляв ним до лютого 1915 р., потім був призначений сенатором цивільного касаційного департаменту в Петербурзі. У спогадах Микола Грабар пише: «Из Киева я уезжал с большим сожалением. В нем мне нравилась и старая культура, близкая к западу, и его красивое положение, и общество, и климат, и судейская среда, которая меня так ласкала. Меня утешала мысль, что я скоро возвращусь обратно».¹⁸⁾ Він планував заробити державну пенсію й повернутися назад до Києва. Микола Грабар захоплювався садівництвом, городництвом і мріяв цим займатися на пенсії. До переїзду в Петроград він брав активну участь у роботі Київського сільськогосподарського товариства, був головою відділу садівництва цього товариства.

Захоплення батька поділяв його молодший син, який мріяв займатися сільським господарством. У травні 1916 р. Петро Грабар закінчив гімназію Науменка з золотою медаллю. В червні

¹⁶⁾Н. Грабар. Воспоминания. С. 146; «Киевлянин». 1913, 18 липня.

¹⁷⁾А. Грабар. Эскиз автобиографии... С. 16.

¹⁸⁾Н. Грабар. Воспоминания. С. 147—148.

поїхав на батьківщину батька в містечко Погар Стародубського повіту Чернігівської губернії. Уже звідти послав заяву на вступ до Політехнічного інституту на сільськогосподарське відділення (8.06.1916 р.)¹⁹⁾. Як згадував у своїй автобіографії Андрій Грабар, його брат хотів оселитися в Погарі (точніше поблизу Погара), запровадити там новітні аграрні методи й перетворити цей скромний маєток у зразкове господарство²⁰⁾.

Влітку Петро Грабар вступив добровольцем на службу в Союз міст і поїхав на фронт в одному із санітарних загонів. Таким чином, у серпні на екзамен приїхати не зміг. Тому він змушений був подати прохання про зарахування його в число студентів Університету Св. Володимира. В Державному архіві міста Києва збереглися дві справи Петра Грабара. Одна — у фонді Університету Св. Володимира, де є фото П. Грабара-гімназиста, завірене директором гімназії 1916 р.²¹⁾ Першопочатково він вступив на фізико-математичне відділення природничого факультету Університету і був зарахований у серпні 1916 р.

Повернувшись до Києва з діючої армії у вересні, Петро Грабар дізнався, що конкурсні іспити в КПІ були відмінені і всі, хто з'явився були зараховані. Він подав заяву на ім'я директора інституту з проханням його зарахувати і отримав відповідь, що директор не заперечує про зарахування, але ці питання уже вирішувало Міністерство торгівлі й промисловості, у чийому відомстві знаходився тоді політехнічний інститут. Батькам довелося клопотати перед міністерством. Микола Степанович Грабар, на той час таємний радник, 28 вересня 1916 р. подав заяву на ім'я міністра торгівлі й промисловості з проханням дозволити зарахувати сина в число студентів. Мати, Єлизавета Іванівна, 10 жовтня 1916 р. також подала заяву на ім'я управляючого учбовим відділом міністерства з таким самим проханням.²²⁾ І 18 жовтня 1916 р. правління інституту прийняло рішення про зарахування Петра Грабара студентом сільськогосподарського факультету КПІ, як він і хотів.

¹⁹⁾ДАК. Ф. 18, оп. 1-л, спр. 1231, арк. 15.

²⁰⁾А. Грабар. Эскиз автобиографии... С. 16.

²¹⁾ДАК, Ф. 16, оп. 464, спр. 2751.

²²⁾ДАК, Ф. 18, оп. 1-л, спр. 1231, арк. 17—18.

У жовтні 1916 р. П. Грабар згідно із заявою був звільнений з числа студентів Університету, уже 27 жовтня 1916 р. отримав документи.²³⁾ У фонді КПІ міського архіву зберігається його справа — тут є оригінальні документи Петра Миколайовича: метрична виписка про народження і його хрещення у Володимирському соборі, атестат зрілості про закінчення гімназії Науменка з відмінними оцінками та рішенням Педагогічної ради гімназії про нагородження золотою медаллю²⁴⁾. Окрім того тут є свідоцтво про приписку до Київської призивної дільниці від 26 квітня 1916 р., а також оригінал свідоцтва виданого Чернігівським дворянським зібранням (від 13.08.1902 р.), що дворянин Петро Миколайович Грабар є сином дійсного статського радника Миколи Степановича Грабара. За визначенням дворянського зібрання він був занесений у 3-ю частину дворянської родословної книги Чернігівської губернії. У дворянському стані Петро Грабар був затверджений указом Правлячого Сенату і Департаменту герольдії від 8 липня 1902 р.²⁵⁾

Андрій Грабар згадував цікаву історію про початок навчання Петра Грабара в Політехнічному інституті. На першому році потрібно було витримати іспит з малюнку і Петро запропонував братові зробити це замість нього, оскільки його ще не достатньо знали в інституті. Андрій виконав роботу під ім'ям брата і забезпечив йому оцінку, досить високу як для початківця²⁶⁾.

У грудні 1916 р. П. Грабар подав заяву з проханням зарахувати його в число юнкерів Київського Миколаївського артилерійського училища. Відповідно, в училище були переслані його документи з інституту 21 грудня.²⁷⁾ З якихось причин він не став навчатися в Київському артилерійському училищі і 3 січня 1917 р. всі його документи були повернені з училища до Політехнічного інституту. А в лютому 1917 р. він почав навчання на короткострокових курсах артилерійського відділен-

²³⁾ ДАК. Ф. 16, оп. 464, спр. 2751.

²⁴⁾ ДАК. Ф. 18, оп.1-л, спр. 1231, арк. 7—9.

²⁵⁾ Там само. Арк. 10.

²⁶⁾ А. Грабар. Эскиз автобиографии... С. 16.

²⁷⁾ ДАК. Ф. 18, оп. 1-л, спр. 1231, арк. 6.

ня Пажеського корпусу в Петербурзі, де на той час перебувала уже вся родина Грабарів.

Як писав у спогадах М. Грабар, перед переїздом до Петербурга, свій будинок сім'я не продала, оскільки планувала повернутися до Києва, як тільки Грабар піде на пенсію. Тому всю обставу будинку залишили і здали увесь будинок одному київському інженерові до вересня 1918 р. Склалося все не так як планувалося. Прийшла Лютнева революція, а за нею і жовтневий переворот в Петербурзі.

Петро Грабар закінчив прискорений офіцерський курс, отримав чин молодшого лейтенанта Артилерійського гвардійського полку й у серпні 1917 р. зразу ж був відправлений на фронт, щоб приєднатися до цього полку. У жовтні 1917 р. Єлизавета Іванівна разом з старшим сином Андрієм повернулася до Києва, але оселилася не у своєму домі (він був зайнятий до вересня 1918 р.), а поряд, там само на Лук'янівці, у сестри Єлизавети Іванівни — Софії Лілієнфельд на Ново-Боговутівській, 17 (нині це Квітковий провулок). Саме така адреса зазначена на заяві Андрія Грабара від 7 листопада 1917 р. до ректора Університету Св. Володимира з проханням зарахувати його на навчання на останній курс вільним слухачем, щоб здати залишок іспитів та отримати диплом. Йому залишилося здати 4 іспити та отримати 2 заліки просемінаріїв.²⁸⁾

В листопаді 1917 р. повернувся з Петербургу й Микола Грабар. Чекали молодшого сина в Київ, оскільки отримали від нього телеграму в грудні 1917 р., що він вертається з батареєю до Києва. В діючій армії проходив процес українізації. Батарея, де служив Петро Грабар майже вся складалася з вихідців з України, тому було прийнято рішення їхати в Київ. Старший офіцер в цей час був у відпустці у Києві, тож батарею очолив Петро Миколайович. Були труднощі у проїзді, затримувався приїзд до Києва. Батьки, звісно, хвилювалися, в цей тривожний час 19-річний юнак взяв на себе велику відповідальність привезти батарею з фронту зі зброєю до Києва. Становище як на фронті, так і в тилу було непевне. Нарешті Петро доїхав додому, але

²⁸⁾ ДАК. Ф. 16, оп. 464, спр. 2760, арк. 1.

без батареї, яку частково розформували, частково відправили до Москви, а вже значно пізніше повернули до Києва.

Таким чином Грабарі повернулися до Києва, щоб працювати в установах Української республіки. Як писав в автобіографії Андрій Грабар : «Ни мои отец и дед, ни я сам никогда не забывали о нашем украинском происхождении ...»²⁹⁾ Микола Грабар пішов працювати в судові органи молодій державі. У спогадах є яскраві описи перших днів роботи юридичних закладів Української республіки. Тут зафіксовані його враження і дана характеристика окремим особистостям. Чим і цікаві спогади, то це тим, що картина життя українського Києва 1917-1919 років подана учасником і очевидцем подій.

Андрій Миколайович працював в системі охорони пам'яток. Виступав в університеті з лекціями про художні пам'ятки Києва в 1917 р. Всі лекції проходили під опікою Червоного Хреста, отримані кошти йшли на допомогу пораненим. Перша серйозна наукова публікація Андрія Грабара, яку він підготував під час навчання в Петроградському університеті, була присвячена фрескам Апостольського приділу Софії Київської, і вийшла в 1917 р. А під час навчання в Київському університеті в 1918 р. А. Грабар написав ще одну працю, присвячену давньоруській пам'ятці архітектури кінця XII ст., курсову роботу на тему «Трехсвятительская церковь в Киеве».³⁰⁾

Історик С. І. Білокінь у своїй фундаментальній праці про Ф. Ернста, пише про те, що в 1919 р. Ф. Ернст прорецензував працю А. Грабара «Фрески Апостольского придела Киево-Софийского собора» і дав високу оцінку роботи. У 1972 р. С. І. Білокінь звернувся до А. Грабара з проханням написати спогади про культурне життя Києва у 1917-1918 рр. У відповідь отримав два докладні мемуарні листи про тогочасне київське життя. Грабару було приємно згадати Київ і свою молодість.³¹⁾

²⁹⁾ А.Н. Грабар. Эскиз автобиографии. С.11.

³⁰⁾ Див.: В. В. Левченко. Университеты и учителя А. Н. Грабара: к истории профессионального становления ученого-историка // Русин. 2019. Т. 58, с. 178.

URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/288336721.pdf> (25.04.2021).

³¹⁾ Див.: Білокінь Сергій. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. К., 2006. С. 65

В автобіографії Андрій Грабар пише про свого брата, про те, що Петро приїхав до Києва аби вступити в армію молодії Української республіки. «Но украинская армия оформилась лишь много позже, а когда был подписан Брест-Литовский мир, то Украина была наводнена немцами, и это мы могли наблюдать даже в доме сестры моей матери, Софии Лиленфельд (где находилась также ее дочь София)».³²⁾

В цей час, коли вирішувалася доля створенням армії, П. Грабар подав заяву від 23 лютого 1918 р. начальнику гарнізону Києва з проханням дозволити йому продовжити освіту в політехнічному інституті, як колишньому студентові цього навчального закладу. Підписався під заявою як колишній офіцер 3-ї батареї Гвардійської кінної артилерії. Дозвіл був отриманий в той самий і тоді ж була подана заява до інституту. Поновили Петра Грабара, як студента сільськогосподарського відділення політехнічного інституту 26 лютого 1918 р.³³⁾ Провчився там зовсім недовго. У травні 1918 р. він уже здавав іспити як студент інженерного факультету, а восени 1918 р. Петро Миколайович Грабар залишив Київ разом з Скоропадським і вони виїхали до Німеччини, в числі офіцерів був і Петро Грабар. Згодом, він разом з іншими офіцерами був переправлений до міста Нью Маркет в Англії. Свідчення про це надає його батько у своїх спогадах, розповідаючи про тяжкі часи і наскільки вони рідною переживали за долю Петра³⁴⁾. У Нью Маркеті знаходилася військова школа для російських офіцерів. Тут протягом 4-х місяців воїни вчилися користуватися зброєю, що поставляла Антанта білим. У 1919 р. близько 500 офіцерів закінчили навчання і приєдналися до армії Юденича.

Петро Миколайович Грабар був зарахований в Північно-Західну армію Юденича в листопаді 1919 р., з грудня 1919 р. молодший офіцер 2-ї батареї 3-го окремого легкого артдивізіону, поручик.³⁵⁾ Брав участь у боях проти більшовиків, отримав

³²⁾ А. Грабар. Эскиз автобиографии... С. 16-17.

³³⁾ ДАК. Ф.18, оп. 1-а, спр. 1231, арк. 2-3.

³⁴⁾ Н. Грабар. Воспоминания. С. 164.

³⁵⁾ Див. Бойков В. Краткий биографический словарь офицеров, чиновников и служащих белой Северо-Западной армии (1918-1920 гг.). Таллинн. 2009, с. 102.

URL: <http://russianestonia.eu/index.php?title> (25.04.2021)

контузію під Нарвою. Головним завданням армії М. Юденича було взяття Петрограду і ліквідація більшовицького уряду. Через невелику чисельність армія змушена була відступити на територію Естонії, де була інтернована. В січні 1920 р. М. Юденич оголосив про розпуск Північно-Західної армії.

З великими труднощами П.М. Грабар зумів перебратися в Європу. Цінним документом, що свідчить про виїзд П. Грабара в еміграцію є його посвідчення від 1920 р., що передав Музеєві Олег Андрійович Грабар. Сам документ, його оформлення, візові штампи, підписи — все це джерело вивчення історії 1917-1920 рр. й безцінний музейний предмет для створення експозицій по даній тематиці.

Посвідчення громадянина Української Народної Республіки (на правах паспорта) Петра Миколайовича Грабара було видано в Таллінні (Ревелі) 6 лютого 1920 р. Видав Український Національний Комітет в Естонії на підставі посвідчення, що Петрові Грабару видало українське посольство в Берліні 10 лютого 1919 р. Ці дані підтверджують спогади батька, про те, що Петро Миколайович виїхав зі Скоропадським до Німеччини. Посвідчення завірене круглими печатками з тризубом Українського Національного Комітету в Естонії. Поставлені дозвільні візи на в'їзд до України, від німецького консульства — до Німеччини і від данського — до Данії. Всі з 4 березня 1920 р. Як свідчить довідник, що був виданий в Таллінні в 2009 р., у лютому 1920 р. П. Грабара зараховують кулеметником на судно «Китобій», яке повинно було направитися до Мурманська на допомогу Північній армії в боротьбі проти більшовиків.³⁶⁾ Судно наприкінці лютого зайшло у найбільший порт на Балтійському морі — порт Мальме (Швеція), а вже потім попрямувало до Копенгагена. Петро Миколайович залишив судно разом з іншими офіцерами уже в цьому порту. Як пише у спогадах Микола Грабар, Петро добирався в Данію через Швецію.³⁷⁾ Підтвердженням в'їзду до цієї країни служить штамп у паспорті П. Грабара з поміткою: Мальме, 16 березня 1920 р. Мальме — шведське місто за 19 кілометрів від Копенгагена (Данія).

³⁶⁾Там само.

³⁷⁾Н.Грабар. Воспоминания. С.164-165

Таким чином, Петро Миколайович Грабар з березня 1920 р. на еміграції спочатку в Швеції, а потім в Данії. Так детально зупинилися на паспорті П. Грабара через те, що в різних джерелах стоять різні дати виїзду його в еміграцію й називаються різні країни. Завдячуючи цьому документові маємо точні дані. В родині Грабарів довгий час зберігався не лише український паспорт Петра Грабара, але й українські паперові гроші, зокрема — шаги, які теж були передані в Музей.

У 1921 р. П.М. Грабар в Ніцці (Франція), а потім переїздить до Лілля, де стає студентом Політехнічного інституту. Навчався на американську стипендію, оскільки власних коштів ні він, ні родина не мали. В 1924 р. отримав диплом інженера-хіміка. Микола Грабар у своїх спогадах зазначав, що в долі його молодшого сина так багато такого, що пояснюється лише особливою милістю божою до нього.³⁸⁾

В подальшому доля Петра Грабара склалася успішно. В 1926 р. переїхав в Страсбург до брата. З часом став відомим вченим, працював в Парижі в інституті Пастера, стажувався в США. Став провідним спеціалістом в галузі імунохімії у Франції. Очолював інститут наукових досліджень раку, став членом Національної академії медицини в Парижі. На 1-му міжнародному конгресі імунологів, що проходив у США в 1971 р., Петро Грабар був названий в числі найвидатніших імунологів світу³⁹⁾.

Доля Андрія Грабара складалася по-іншому. Перед вступом більшовиків до Києва Андрій разом з матір'ю на початку 1919 р. змушений був виїхати з Києва. Опинилися в Одесі, де Андрій Миколайович і закінчив навчання. Одеський дослідник, історик В. Левченко опублікував документи А. Грабара — студента Новоросійського університету разом з його фотокарткою, які зберігаються в Державному архіві Одеської області.⁴⁰⁾ Отримавши диплом Новоросійського університету І ступеню, він був залишений в університеті для приготування до професорського звання по кафедрі історії та теорії ми-

³⁸⁾Там само.

³⁹⁾Див. Т. Ульяновки. Грабар Петр Николаевич // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. С. 189-191.

⁴⁰⁾Див. В. В. Левченко. Университеты и учителя А.Н. Грабара... С. 170-188.

стецтва. Серед тих, хто рекомендував А. Грабара був відомий вчений Н.П. Кондаков. При зміні влади у місті, Андрій Миколайович двічі проходив затвердження на звання професорського стипендіата (при владі більшовиків та Добровольчеській армії). В Одесі А. Грабар одночасно з успішним закінченням навчання розпочав і свою професійну діяльність як музейний працівник (хранитель музею при університеті), так і викладач — читав лекції з історії мистецтва для слухачів Одеської консерваторії⁴¹⁾. Кар'єра вченого і викладача, так успішно розпочата А. Грабарем в Одесі, була перервана черговим наступом більшовиків, що призвело до масової еміграції населення. Серед емігрантів був і А. Грабар, який разом з матір'ю наприкінці січня 1920 р. виїхав у Болгарію.

У Миколи Степановича віді'зд в еміграцію мав інший шлях — через Ростов, Новочеркаськ, Крим, потім Сербія, а згодом Болгарія, де у лютому 1921 р. він з'єднався з старшим сином і дружиною.⁴²⁾

Подальша доля Андрія Грабара була зв'язана з Болгарією, а потім з Францією, в 1929 р. він з братом отримали громадянство Франції. Андрій Миколайович став видатним вченим, візантологом. Читав курс візантійського і східноєвропейського мистецтва в Страсбурзькому університеті. Професор, доктор наук, був членом академій наук Австрії, Болгарії, Великобританії, Данії, Норвегії, Сербії, США, Франції.⁴³⁾ Головними працями А. Грабара вважають його книги: «Імператор у візантійському мистецтві» (1936) та «Мартиріум» (1943, 1946, два томи), які високо оцінила світова наука.⁴⁴⁾

Справу батька продовжив його старший син Олег, дещо змінивши напрямок наукових досліджень. Він обрав темою

⁴¹⁾ Там само.

⁴²⁾ Н. Грабар. Воспоминания. С. 170-183.

⁴³⁾ Див.: Э. Смирнова. Киевлянин профессор Андрей Грабар (1896-1990) — От киевских храмов к искусству Византии...//Ассоциация европейских журналистов. 2012. 9 января. URL:<http://aej.org.ua/History/1267.html> (25.04.2021).

⁴⁴⁾ Там само; Э. Смирнова. Грабар Андрей Николаевич// Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX в. Энциклопедический словарь. М., 1997. С. 188-189

історію ісламського мистецтва⁴⁵⁾. Олег Андрійович Грабар (1929-2011) — видатний вчений, піонер археології і історії мистецтва Ісламу, автор біля 20 книг і 120 публікацій в провідних наукових часописах. Свого часу закінчив Паризький університет, Гарвардський та Принстонський університети в США. Передав музеєві дві фотографії учнів паризького ліцею Луї-ле Гран (ліцей Людовика Великого), де О. Грабар вивчав історію мистецтва.

Таким чином, в колекції Музею історії міста Києва зберігаються матеріали декількох поколінь родини Грабарів. Ці матеріали займуть гідне місце в майбутній постійній експозиції Музею.

⁴⁵⁾Див.: І. Верстюк. Два професори. Пригадуючи видатний науковий доробок мистецтвознавців Андрія та Олега Грабарів. /Дзеркало тижня. — 2012. Вип. 35 (5 жовтня — 12 жовтня) URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/dva_profesori_prigaduyuchi_vidatniy_naukoviy_dorobok_mistetstvoznavsiv_andriya_ta_olega_grabariv.html (25.04.2021).

До статті Ольги Друг
«Київські матеріали родини Грабарів»

Іл. 1. Будинок М.С. Грабара на вул. Дорогожицькій. 1910-і рр.
Колекція Музею історії м. Києва

Іл. 2. Будинок та службовий флігель Грабарів. 1910-і рр.
Колекція Музею історії м. Києва

Іл. 3. Вітальня в будинку Грабарів. 1910-і рр.
Колекція Музею історії м. Києва

Іл. 4. Частина вітальні у будинку Грабарів. 1910-і рр.
Колекція Музею історії м. Києва

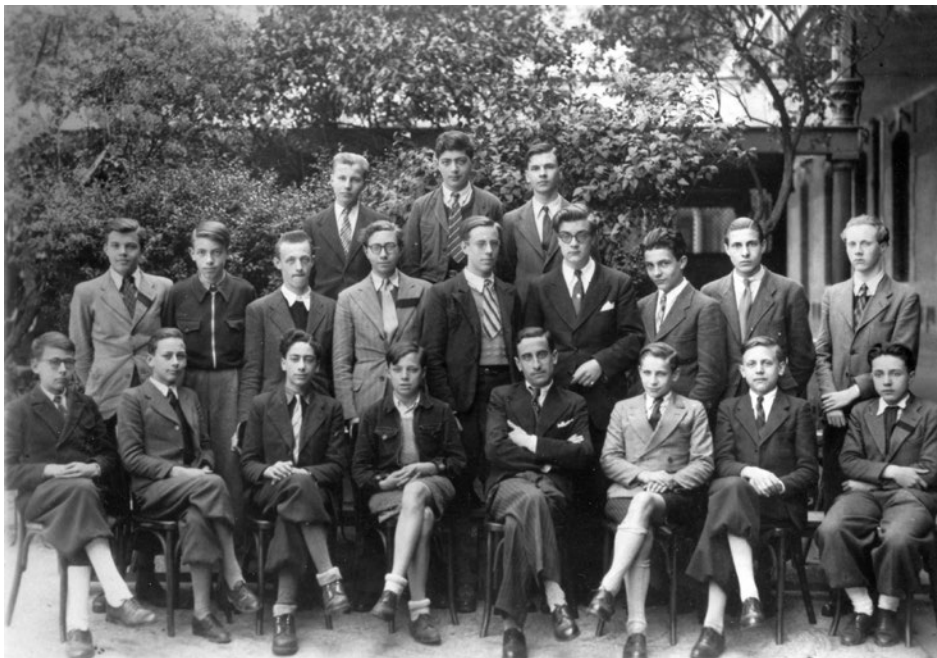
Іл. 5. Петро Грaбaр. 1916 р. Колекція Музею історії м. Києва

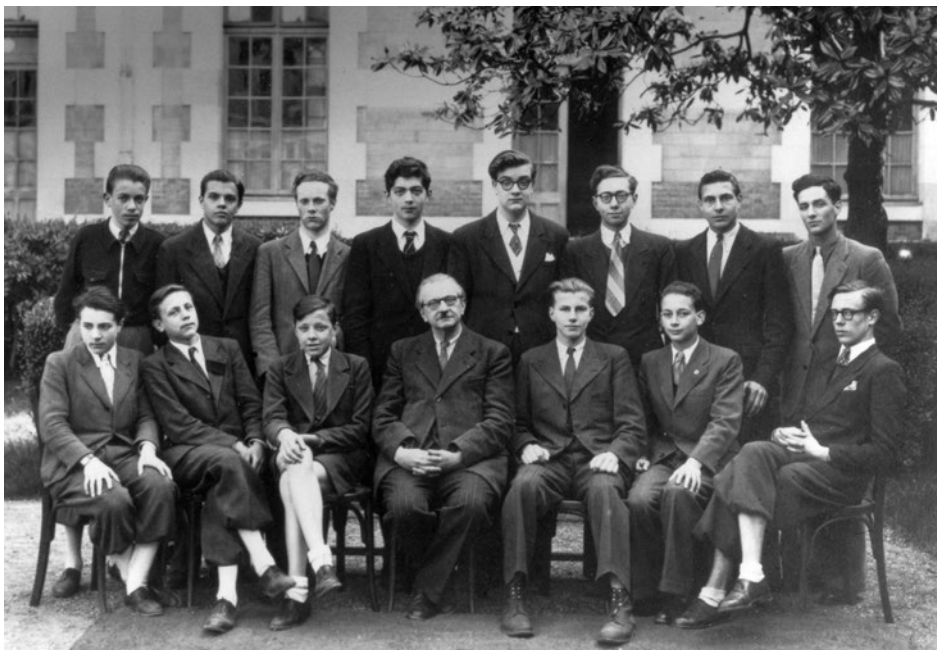
Іл. 6. Паспорт П. Грабара. 1920 р. Колекція Музею історії м. Києва

Іл. 7. Розворот паспорта П. Грабара з візами.
Колекція Музею історії м. Києва

Іл. 8. Випускники ліцею. Париж. 1946 р. 4-й праворуч в 2-му ряді –
О. Грабар. Колекція Музею історії м. Києва

Іл. 9. Учні паризького ліцею. О. Грабар 4-й праворуч в 2-му ряді.
Колекція Музею історії м. Києва